

Αντώνης Βρατσάλης-Παντελαίος

Η πολιτισμική κινητικότητα ως παράγοντας κοινωνικής, πολιτικής και ιδεολογικής διαμόρφωσης. Η περίπτωση της μινωικής Κρήτης

ABSTRACT

The Middle and Late Bronze Age was a period of intense social and economic transitions in the Mediterranean world. During this time a number of East Mediterranean Civilizations were entangled in a multi-cultural exchange network of products and expertise. Within this network, the mobility of goods and people was accompanied by the mobility of cultural elements and perceptions. This paper presents some preliminary thoughts on how this cultural mobility could have favored the formation of a mutual economic and cultural understanding and coordination. The approach focuses on the interaction between Crete, Egypt and Western Asia, on technological, economic and cultural terms, and attempts to explore whether this cultural mobility had an overall effect on the communities.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μινωική Κρήτη, Αιγαιακή Προϊστορία, Ανατολική Μεσόγειος, Αίγυπτος, Δυτική Ασία, Εποχή του Χαλκού, πολιτισμική κινητικότητα

Το Πάσχα του 2016 ξεκίνησα να διαβάζω το χρονικό «Ναυάγια» του Αλβάρ Νούνιεθ Καβέθα Ντε Βάκα, ενός ξεπεσμένου ευγενή conquistador που συμμετείχε στην αποτυχημένη αποστολή εξερεύνησης της Φλόριντα το 1527 μ.Χ.¹ Όταν μετά από εξαιρετική αιχμαλωσία από ιθαγενείς καταφέρνει να επιστρέψει στην Ισπανία, καταγράφει τις εμπειρίες του και αφιερώνει το χρονικό του στον Αυτοκράτορα Κάρολο Ε΄, θέλοντας να συμβάλει με τη γνώση που απέκτησε στους σκοπούς της Αυτοκρατορίας, «αφού με τις πράξεις του δεν τα κατάφερε» (Βάκα 1995 69-71).

Στην εισαγωγή ο μεταφραστής και σχολιαστής του έργου Νίκος Πρατσίνης σημειώνει ότι ο Ντε Βάκα και το χρονικό του «καταγράφουν μια από τις αρχικές [...] στιγμές στη διαδικασία του *mestizaje*», όρου που μεταφράζει ως *εκμιγαδισμό*, «υπό την έννοια της δημιουργίας ενός ανθρώπου που είναι μιγάδας και πολιτισμικά, όχι μόνο βιολογικά». Κατά τον ίδιο το *mestizaje*,

* Οι σκέψεις που ακολουθούν θίγουν κρίσιμα και αμφιλεγόμενα θέματα που χρήζουν πολύ μεγαλύτερης συζήτησης και είναι επομένως εντελώς προκαταρκτικές. Εγγράφονται σε έναν κεντρικό άξονα της διδακτορικής μου διατριβής στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, που προσεγγίζει τις μεσογειακές νησιωτικές κοινωνίες μέσα από τις αλληλεπιδράσεις και διαδράσεις τους κατά την Εποχή του Χαλκού, ξεκινώντας από την εκάστοτε τεχνο-οικονομική τους κατάσταση.

¹ Τώρα πλέον που κατατίθεται αυτό το πολύπαθο κείμενο οφείλω να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου Κατερίνα Κόπακα και τους Βιβή Βλάχου, Θανάση Σωτηρίου, Κατερίνα Κανατσέλου, Αντωνία Παντελαίου, Κώστα Βρατσάλη για τις συζητήσεις, την επιμέλεια κειμένου, τις ιδέες, αλλά κυρίως για την παρουσία τους και τον Ματθαίο Σκανδάλη, που μου έδωσε τα «Ναυάγια».

«ρίζα του οποίου είναι το ιστορικό συμβάν της Συνάντησης των πολιτισμών [...] συνιστά, μακροπρόθεσμα, τη ζωοδότρα πηγή που δίνει τροφή στο εμπόριο [...] που ακολουθεί το πλιάτσικο των πρώτων επαφών» (Βάκα 1995, 24-25).

Η λεκάνη της Μεσογείου αποτελεί ένα διαχρονικό σταυροδρόμι πολιτισμών. Άνθρωποι από τον χώρο της Ασίας, της Αφρικής και της Ευρώπης διατρέχουν τις στεριές και τις θάλασσές της, συναντώνται, εμπορεύονται, ανταλλάσσουν και πολεμούν για αγαθά, ιδέες, αντιλήψεις, πατρίδες, βασιλιάδες και θεούς. Μέσα από αυτή την κινητικότητα και τη συνδιαλλαγή προκύπτουν νέα αγαθά, νέες αντιλήψεις νέες πατρίδες, βασιλιάδες και θεοί που άλλοτε ενώνουν και άλλοτε χωρίζουν. Όλες όμως εμπεριέχουν τη γνώση αυτής της συνδιαλλαγής (Knapp 2007).

Εδώ θα παρουσιαστούν κάποιες προκαταρκτικές σκέψεις σχετικά με το πώς η πολιτισμική συγκρότηση των κοινωνιών της Ανατολικής Μεσογείου κατά τη Μέση (κε. ΜΕΧ) και Ύστερη (κε. ΥΕΧ) Εποχή του Χαλκού (κε. ΕΤΧ) θα μπορούσε ως έναν βαθμό να εξεταστεί μέσα από το ίδιο πρίσμα. Η προσέγγιση που ακολουθείται στρέφει την προβληματική της στην περίπτωση της Μινωικής Κρήτης, εστιάζοντας στην κινητικότητα ανθρώπων και συμβόλων στο πλαίσιο του Μεσογειακού δικτύου ανταλλαγών αγαθών και τεχνολογιών.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΤΗΣ ΕΤΧ

Η πολιτισμική κινητικότητα παραπέμπει στη μετακίνηση και τη συνάντηση χαρακτηριστικών και κοσμοαντιλήψεων πέρα από τον αρχικό γεωγραφικό πυρήνα της δημιουργίας τους: μέσα από τη μετακίνηση των ατόμων/φορέων τους (που σχετίζεται με το εμπόριο, την οικονομική ή άλλη μετανάστευση, τον πόλεμο, κ.λπ.²), ή τη μεταφορά της καθεαυτής παραγωγής (βλ. Greenblatt et all 2009). Όταν η ανάγκη για πρώτες ύλες και τεχνογνωσία υπερβαίνει τις δυνατότητες της κοινότητας, συχνά δημιουργείται η ανάγκη για συνδιαλλαγή με άλλες κοινότητες. Η μορφή και η έκβαση αυτής της συνδιαλλαγής υποδεικνύουν τους όρους που πρέπει να πληρούνται για να καλύπτονται αυτές οι ανάγκες και συνεπώς αποτελούν χρήσιμες ενδείξεις για τη συνολική συγκρότηση των εμπλεκόμενων πολιτισμικών ομάδων (βλ. Aguz et all 2013, xii· Van De Mieroop 2007, 142). Εδώ θα υποστηριχτεί ότι το τεχνολογικό επίπεδο της ΜΕΧ συνθέτετε έναν κοινό βιοτικό χώρο με σημαντική επίδραση στη μορφή των μεσογειακών κοινοτήτων της ΕΤΧ (Knapp 1998).

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΧ

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από την Ανατολική Μεσόγειο της ΕΤΧ δείχνουν ότι οι κοινότητες της Δυτικής Ασίας, της Αιγύπτου και του Αιγαιακού χώρου βρίσκονται σε άμεση συνδιαλλαγή (Cline 2013). Στη δύση της 3ης χιλιετίας η Ανατολή μοιάζει να ανασυγκροτείται μετά από αιώνες αποσταθεροποίησης και εσωστρέφειας, σηματοδομένους από καταστροφές εγκαταστάσεων και έντονων πληθυσμιακών μετακινήσεων (Watrous 1998, 21· Kohl 2007, 215-6· Feldman 2007, 39· During 2010, 287· Trump 1980, 111-4). Τα ανταλλακτικά δίκτυα Ανατολίας-Μεσοποταμίας αναβιώνουν και οι παλιές εμπορικές αποικίες των Ασσυρίων με κέντρο το Kanesh

² Στη σύγχρονη εποχή ένας σημαντικός τομέας πολιτισμικής κινητικότητας θα ήταν και ο τουρισμός. Να αναρωτηθούμε πόσο παλαιά είναι τα ταξίδια αναψυχής ως μαζικές και συστηματικές διαδικασίες μετακίνησης – μπορούν να συνυπολογιστούν σοβαρά για την Εποχή του Χαλκού;

(Van De Mieroop 2007, 94-5) γίνονται πυρήνες έντονου και εκτεταμένου εμπορίου μετάλλων (Kohl 2007, 211). Οι σχέσεις της Αιγύπτου με τη Βύβλο αναθερμαίνονται και οι επαφές της με την υπόλοιπη Μεσόγειο εντείνονται (Trump 1980, 156-157· Hallo, Simpson 1998, 245-247· Watrous 1998). Στην ακτή της Λεβαντίνης πόλεις-κράτη ανθίζουν εκμεταλλευόμενες το χερσαίο και θαλάσσιο πέρασμα από την Αίγυπτο προς τη Μικρά Ασία και από την ενδοχώρα της Εγγύς Ανατολής προς τη Μεσόγειο (Feldman 2007, 54-58· Steiner, Killebrew 2014, 402). Ανάλογες πόλεις-κράτη δραστηριοποιούνται την ίδια περίοδο (2500-1800) στη Μεσοποταμία και ακόμα ανατολικότερα (Kohl, 2007, 217· Schwartz 2013, 3· Van De Mieroop 2007, 63-71).

Η παραπάνω εικόνα συνοδεύεται από την εδραίωση δύο τουλάχιστον σημαντικών τεχνολογικών καινοτομιών (Steiner, Killebrew 2014, 402): του ταχύστροφου κεραμικού τροχού (During 2010, 271· Efe 2007, 55· Sahoglu, 2004, 340) και του κασσιτερούχου χαλκού (Doonan, Day, Dimoroulou-Rethemiotaki 2007, 102-3). Μάλιστα η διάδοση αυτών των τεχνολογιών έχει ενίοτε συνδεθεί και με μετακινήσεις πληθυσμών από τη ΒΔ Μικρά Ασία, όπου και πρωτοσυναντώνται (Gale, Stos – Gale, 1984, 26-28), μέχρι και την Αίγυπτο (Trump 1980, 114-115).

Η Κρήτη στα τέλη της 3ης χιλιετίας βρίσκεται σε μια σημαντική περίοδο μετάβασης (Trump 1980, 123· Watrous 1998, 21· Wiener 2013). Βγαίνει από την εσωστρέφειά της και ανοίγεται περισσότερο στη θάλασσα: ΜΜ ΙΒ κεραμική έχει βρεθεί στην Αίγυπτο, στη Λεβαντίνη, στη ΝΔ Μικρά Ασία και στα αιγαιακά νησιά-γέφυρες Κάσο, Κάρπαθο, Ρόδο, Κω, Χάλκη, Κάλυμνο, Τήλο, Νίσυρο, Αστυπάλαια, Σάμο (Wiener 1991, 328· Betancourt 1998, 6· Patton 1996, 161).

Αντιστοίχως στην Κρήτη εντοπίζονται εισαγωγές πρώτων υλών (όπως χαλκός και κασσίτερος βλ. Gale, Stos-Gale 2007, 104) και αντικείμενων από την Ανατολή και την Αίγυπτο. Αυτά συχνά ερμηνεύονται ως επιρροές μέσω πληθυσμιακών μετακινήσεων (Hood 1987, 25), ως γνώση που μεταλαμπαδεύεται από πιο «πολιτισμένα» κέντρα (π.χ. Evans 1921, 16), ή / και ως μέσο επίδειξης πλουτισμού και κύρους για τον κάτοχό τους (π.χ. Colburn 2008).

Τεχνολογικά το νησί δείχνει καλά ενταγμένο στην τεchnο-οικονομική (Betancourt 1998, 6-7) σφαίρα της Ανατολικής Μεσογείου, καθώς εγγράφει και τις δύο βασικές καινοτομίες της περιόδου, τον ταχύστοροφο κεραμικό τροχό και τον κασσιτερούχο χαλκό (Kassianidou, Knapp 2005, 224· Liritzis 1988, 251· Wiener 2013).

Αυτή είναι η περίοδος που εμφανίζονται σταδιακά και τα πυρηνικά χαρακτηριστικά του «ανακτορικού» πολιτισμού της 2ης χιλιετίας: τα μνημειακά αρχιτεκτονήματα με κεντρική αυλή, τα ιερά κορυφής, η γραφή και το σχετικό διοικητικό σύστημα (Schoer, Tomkins, Driessen 2012). Η σύγχρονη έρευνα έχει αμφισβητήσει το κατά πόσον υποστηρίζεται αρχαιολογικά η ύπαρξη μιας οξείας ιεραρχικής πυραμίδας, τουλάχιστον μέχρι τη ΜΕΧ, ωστόσο είναι σαφές ότι στο νησί συντελούνται σημαντικές κοινωνικές διεργασίες (Driessen, Laffineure, Schoer 2002).

Συνεπώς υπάρχουν ενδείξεις που τοποθετούν την Κρήτη σε άμεση συνάφεια με τις εξελίξεις της Ανατολικής Μεσογείου. Έτσι για να κατανοήσουμε τον «ανακτορικό» πολιτισμό της Κρήτης πρέπει να τον εξετάσουμε καταρχάς ως μέρος αυτού του κόσμου, όπως διαμορφώνεται κατά τα τέλη της 3ης και τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.

MESTIZAJE: ΤΟ ΞΕΚΙΝΗΜΑ ΕΝΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Οι παραπάνω διαδικασίες συνθέτουν ένα πλαίσιο αιώνων κατά τους οποίους δραστηριοποιείται στη σφαίρα της ανατολικής μεσογείου ένα πολυπολιτισμικό δίκτυο κοινοτήτων, οι οποίες βρίσκονται σε διαρκή κίνηση και αναζήτηση πρώτων υλών και τεχνογνωσίας (Aruz et all 2013).

Στις περιοχές της Δυτικής Ασίας το δίκτυο αυτό ωθούσε προς τη διαμόρφωση μιας κοινής οικονομικής και οργανωτικής/διοικητικής «γλώσσας» (Van De Mieroop 2007, 143-144· Schwartz 2013, 2-3).

Οι ανταλλαγές, ακόμα και όταν επαφίεντο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, όσον αφορά το ποιο θα αναλάμβαναν τη μεταφορά των αγαθών (Kassianidou, Knapp 2005, 227, ή Van De Mieroop 2007, 95-7), καθορίζονταν σημαντικά από την πολιτική παρέμβαση· από τη φορολόγηση και τις φοροαπαλλαγές (Cline 2013, 30), από τις διάφορες μορφές εμπορικών εμπόρων και πολέμων επιρροής (Van De Mieroop 2007, 142), καθώς και από τις ανταλλαγές «δώρων» ανάμεσα σε ηγεμόνες (Kassianidou, Knapp 2005, 238). Μάλιστα κατά την ΥΕΧ φαίνεται ότι έχουν πλέον οριστεί και υιοθετηθεί κοινοί τρόποι μέτρησης των ανταλλαγών με τα τάλαντα χαλκού, τυποποιημένου βάρους περίπου 30 κιλών –που μετακινούνται (και απεικονίζονται) σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο–, και τα επίσης σταθμισμένα μεταλλικά βάρη, ράβδους και δακτύλιοι ασημιού (Kassianidou, Knapp 2005, 227, 237-8).

Η συναίσθηση των κοινοτήτων της Μεσογείου ότι ανήκουν στον ίδιο κόσμο φαίνεται να μεταφράζεται και στους πολιτισμικούς κώδικες των κοινωνικών συνόλων (Kassianidou, Knapp 2005, 227, 237-238). Από τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα είναι οι σχέσεις της Αιγύπτου με τη Βύβλο (Watrous 1998, 19-20). Στη Βύβλο η πολιτική ελίτ υιοθετεί αιγυπτιακά σύμβολα, θεότητες και τίτλους, ενώ στην Αίγυπτο η θεά Hathor παίρνει την επωνομασία η «Κυρά της Βύβλου». Το γεγονός ότι η Αίγυπτος ήταν ένα ενιαίο εκτεταμένο βασίλειο, ενώ η Βύβλος ακολουθούσε το διαδεδομένο στην Εγγύς Ανατολή και την Ανατολία πρότυπο της πόλης-κράτους (Steiner, Killebrew 2014, 400· Schwartz 2013, 3· Kohl, 2007, 217· Van De Mieroop 2007, 85, 134) δεν πρέπει να μας ξενίζει. Συγκλίνουσες πολιτισμικές τάσεις δεν σημαίνουν πολιτική ομογενοποίηση. Μικρές πόλεις-κράτη και κρατίδια, διασκορπισμένα σε όλη τη μεσογειακή ακτή και στην ενδοχώρα της Δυτικής Ασίας, μοιράζονται κοινούς τίτλους και πολιτισμικά χαρακτηριστικά παρά τις διαφορές στην πολιτική τους οργάνωση (Van De Mieroop 2007, 103· Feldman 2007 58· Steiner, Killebrew 2014, 403).

Η καθιέρωση αυτής της κοινής γίνεται όλο και πιο εμφανής όσο οδεύουμε προς την ΥΕΧ. Οι ηγεμόνες των μεγαλύτερων δυνάμεων της Ανατολής αποκαλούν ο ένας τον άλλο «αδελφό» για να επιδείξουν την αμοιβαία αναγνώριση και για να δημιουργήσουν μια εικόνα καλών σχέσεων μεταξύ τους. Αντιστοίχως οι ελάσσονες ηγεμόνες αναφέρονται, αλλά και αυτοαποκαλούνται, ως «υπηρέτες» των ισχυρότερων ηγεμόνων στους οποίους πρόσκεινται (Van De Mieroop 2007, 134). Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να εξεταστεί και η διαδεδομένη πρακτική των ηγεμόνων της Ανατολής και της Αιγύπτου να στέλνουν συγγενείς τους, κυρίως γυναίκες για νύφες, σε άλλους ηγεμόνες με σκοπό τη θεμελίωση ή την ενδυνάμωση καλών σχέσεων (Van De Mieroop 2007, 138-139).

Το ερώτημα είναι εάν αυτή η εικόνα μιας εγκαθιδρυμένης, κοινώς αποδεκτής και αμοιβαία σεβαστής τάξης πραγμάτων που εμφανίζουν οι ανώτερες τάξεις, ανιχνεύεται και στα πιο πλατιά κοινωνικά στρώματα. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να υποτεθεί, καθώς η ιδεολογία των ελίτ δεν είναι άσχετη με αυτή του ευρύτερου πληθυσμού. Σε αυτό συντείνει όμως και το γεγονός ότι ένα σύνολο λατρειών και θεοτήτων της Ανατολής γνωρίζει μεγάλη διάδοση, ενίοτε με διαφοροποιημένα ονόματα άλλα με το ίδιο περιεχόμενο (Evans, 1921, 51).

Πρέπει να διερωτηθούμε γιατί συμβαίνει αυτό. Είναι αποτέλεσμα κατάκτησης και εξαναγκασμού ή κάποιοι ζηλεύουν το πιο γοητευτικό φολκλόρ των γειτόνων τους και προσπαθούν να τους μιμηθούν σαν «φτωχοί συγγενείς»;

Εδώ υποστηρίζεται ότι ο οικονομικός κόσμος της Ανατολικής Μεσογείου, όπως έχει διαμορφωθεί τη 2η χιλιετία π.Χ., ωθεί τις κοινότητες σε μια πολύ πιο έντονη συνδιαλλαγή, ευνοώντας τη διαμόρφωση κοινών ιδεολογικών κωδίκων (Manning S. W., Hulin L. 2005, 275-276). Μπορεί να αποτελεί συνειδητή πολιτική απόφαση ή ασυναίσθητη κοινωνική ζύμωση ειρηνικού μακροχρόνιου εμπορίου ή βίαιης μετακίνησης πληθυσμών, μεταβολής συνόρων ή αντικατάστασης της ηγεμονικής αρχής, το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο: Αυτή η κατάσταση έντονης πολιτισμικής κινητικότητας συστήνει κώδικες που άλλοτε διευκολύνουν την επικοινωνία και την αλληλοκατανόηση και άλλοτε επιστρατεύονται για να επιδείξουν ή να επισφραγίσουν αντίθεση και διαφορετικότητα (π.χ. Van De Mieroop 2007, 134, 139). Το ουσιώδες είναι να κατανοήσουμε τις αιτίες και τις επιπτώσεις αυτής της δυναμικής συνδιαμόρφωσης και ύστερα το ποιος πολιτισμός υπαγορεύει τη μόδα της περιόδου.

ΟΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Η συζήτηση για το αν η Κρήτη εντάσσεται σε αυτή την πολιτισμική κοινή έχει ξεκινήσει από πολύ νωρίς στην έρευνα της κρητικής Προϊστορίας. Ο A. J. Evans και σημαντική μερίδα παλαιότερων και σύγχρονων ερευνητών έχουν υποστηρίξει ότι η μινωική τέχνη και αρχιτεκτονική καταδεικνύει σαφώς την ανατολική κληρονομία του ανακτορικού πολιτισμού (βλ. Evans 1921, 13-18· Childe 1958, 19-21· Watrous 1987· Marinatos 1995, 2010). Μεταγενέστερες προσεγγίσεις έχουν αμφισβητήσει ότι η επιρροή από την Ανατολή και την Αίγυπτο αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης του ανακτορικού πολιτισμού.

Οι εισαγωγές ανατολικών και αιγυπτιακών στοιχείων στην Κρήτη κατά την ΠΕΧ και ΜΕΧ έχουν συχνά χαρακτηριστεί σποραδικές και μη επαρκείς για να υποστηρίξουν πολύ στενές σχέσεις του νησιού με την Ανατολική Μεσόγειο (Renfrew 2006, 768). Ωστόσο τα εισηγμένα τέχνηρα και πρώτες ύλες (π.χ. από ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή, κ.λπ.), που εντοπίζονται από την Πρωτομινωική περίοδο, ερμηνεύονται ως «εξωτικά» αγαθά και αντικείμενα «κύρους» (Liritzis 1988, 251), που αξιοποιούνται από τις τοπικές ελίτ για να επιδείξουν ισχύ και δεσμούς με τις ελίτ της Ανατολής (Colburn 2008). Το βασικό ζητούμενο όμως είναι αν το αρχαιολογικό υλικό υποδηλώνει μια κινητικότητα κρίσιμη για την οικονομική και την πολιτισμική σφαίρα της Κρήτης.

Η ύπαρξη κασιτερούχου χαλκού (Gale, Stos-Gale 2007, 103), καθώς και άλλων εισηγμένων πρώτων υλών, υποδηλώνει ότι η Κρήτη συμμετείχε σε εκτεταμένα ανταλλακτικά δίκτυα αιώνες

πριν την εμφάνιση του ανακτορικού πολιτισμού. Είναι όμως σημαντικό να διερευνηθεί κατά πόσο αυτές οι συνδιαλλαγές αφορούσαν τις κοινότητες στο σύνολό τους και όχι αποκλειστικά τις βλέψεις των ελίτ για ανάδειξη και εξουσία. Αυτό θα πρέπει να εξεταστεί σε όλο το φάσμα της τεχνολογικής, οικονομικής, διοικητικής και ιδεολογικής κατάστασης των κοινοτήτων.

Το τεχνολογικό επίπεδο αποτελεί ένα ισχυρό στοιχείο σύνδεσης, καθώς επηρεάζει βασικές πτυχές του βιοτικού επιπέδου. Όπως προαναφέρθηκε, τεχνολογικά η Κρήτη είναι καλά συγχρονισμένη με την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο, τουλάχιστον από τη ΜΕΧ. Μάλλον το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μεταλλουργία, για την οποία έχει μάλιστα υποστηριχτεί ότι μέχρι το τέλος της ΕτΧ καθιερώνεται στην Ανατολική Μεσόγειο μια κοινή στον τομέα της μεταλλοτεχνίας (Sherratt 2000, 85). Εκεί η καθιέρωση του κασσιτερούχου χαλκού στη μεταλλουργία πρέπει να υπήρξε καταλυτική αναβάθμιση, η οποία ενίσχυσε πολλούς τομείς παραγωγής. Συχνά επισημαίνονται οι επιπτώσεις στην κοσμηματοποιία και στις οπλικές καινοτομίες – που φαίνεται ότι εισάγονται στον Αιγαιακό χώρο από την Ανατολή μέσω Κρήτης (Wiener 1991, 337· Betancourt 1998, 6). Πιο καθοριστική ωστόσο θεωρώ ότι είναι η επίδραση στην καθεαυτό παραγωγή των κοινοτήτων, κατά την οποία τα εργαλεία και εξαρτήματα από μπρούτζο επέτρεψαν την αποτελεσματικότερη επεξεργασία ενός μεγάλου εύρους υλικών και αγαθών (Renfrew 2006, 544).

Η συνεννόηση στον τεχνολογικό τομέα συνεπάγεται μια ευρύτερη οικονομική σύνδεση, καθώς απαιτεί την προμήθεια των απαραίτητων πρώτων υλών μέσω ενός σύνθετου διαπεριφερειακού εμπορίου (βλ. Earl et. al, 2015). Ακόμα και αν η Κρήτη δεν συμμετείχε πολύ δυναμικά στα ανατολικά εμπορικά δίκτυα πέραν της Λεβαντίνης (Knapp 1993, 333), ως εκεί πρέπει να διέθετε ισχυρούς δεσμούς. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να υποδηλώνει η παρουσία διερμηνέα στο Μάρι, μια από τις βασικές πηγές προμήθειας χαλκού για την Κρήτη (Koehl 2013, 171) – εφόσον βέβαια ευσταθεί η σύνδεση Καπτάρ-Κρήτης. Έχει ενδιαφέρον άλλωστε ότι από τα πιο πρώιμα τάλαντα, από χαλκό άγνωστης προέλευσης, εμφανίζονται σε κρητικό έδαφος (Stos-Gale 2011, 222). Παρόλο που η χρήση των ταλάντων εμφανίζεται κατά την ΥΕΧ, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι αντανακλά μια τυποποίηση ενός ήδη υπάρχοντος συστήματος ανταλλαγών που υιοθετείται σε όλο το εύρος της Ανατολικής (και Κεντρικής) Μεσογείου (Knapp, Kassianidou 2005).

Η οικονομική λειτουργία των κοινοτήτων αποτυπώνεται και μέσα στο διοικητικό σύστημα, το οποίο μπορεί να απαρτίζεται και να μεθοδεύεται κυρίως από τις ελίτ, αλλά προφανώς αφορά ολόκληρη την κοινότητα. Και σε αυτόν τον τομέα οι σφραγίδες και κυρίως τα σφραγίσματα –οι πιο πρώιμες ενδείξεις γραφειοκρατικής οργάνωσης στην Κρήτη– υποδηλώνουν γνώση των ανατολικών συστημάτων διοίκησης (Watrous 1987· Dabney 1994, 1995· Weingarten, 1990, 1992). Αντιστοίχως οι πινακίδες με το μετρικό σύστημα της Γραμμικής Α, που εντοπίζονται σε αρκετές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου³ (Finkelberg 1998, 266), ενδεχομένως αποτελούν ένδειξη υπέρ μιας αμοιβαίας εξοικείωσης. Αυτή η εξοικείωση, ακόμα και αν δεν αποτελεί εισαγωγή ή δάνειο (βλ. Weingarten 1990), υποδηλώνει μια συνδιαλλαγή πιο συστηματική από την σποραδική ανταλλαγή «εξωτικών αγαθών».

³ Ν. Ελλάδα, Κυκλάδες, Σαμοθράκη, στο TelHarror του Nagev, Μίλητος, κ.ά.

Στην τέχνη και στη σφαίρα του συμβολικού σημειώνονται έντονες τεχνοτροπικές και θεματικές αναλογίες μεταξύ Κρήτης, Αιγύπτου και Ανατολής (βλ. Morris 1998· Wiener 2013, 37). Κατά τη Μ/ΥΕΧ, η απεικόνιση ανατολικών εικονογραφικών στοιχείων και σχημάτων⁴ είναι ευρέως διαδεδομένα στην Κρήτη και στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο (βλ. Crowley 1989· Patton, 1996, 169· Marinatos, 1993, 2010, 14-16, 27· Warburton 2014, 40). Από την άλλη μεριά μινωικές τοιχογραφίες σε σύνολα υψηλού κύρους σε Ανατολή και Αίγυπτο υποδηλώνουν ότι η μινωική τέχνη ήταν ιδιαίτερος επιφανής στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου (Bietak 2013, 198). Μάλιστα για την περίπτωση των τοιχογραφιών του Tel El-Dab'a στην Αίγυπτο εξετάζεται το ενδεχόμενο ολόκληρο το ανάκτορο να έχει οικοδομηθεί στο πλαίσιο ενός πολιτικού γάμου (Bietak 2013, 188-189· Feldman 2007). Ακόμα και αν αυτό αποτελεί μια πρακτική των ελίτ εκατέρωθεν να προβάλλουν τη σύνδεσή τους με το «εξωτικό» εξωτερικό είναι εμφανές ότι η καλλιτεχνική παραγωγή των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου βρίσκεται σε αμοιβαία εξοικείωση και αναγνώριση. Μπορεί το ιδεολογικό επιστέγασμα αυτής της αλληλεπίδρασης να μην είναι ξεκάθαρο, είναι όμως σαφές ότι η επαφή με τον κόσμο της Ανατολής δεν περιορίστηκε σε μια ουδέτερη ανταλλαγή αγαθών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνεπώς υπάρχουν ικανές ενδείξεις που στοιχειοθετούν ότι η Κρήτη ήταν ένα ζωτικό αλλά και διακριτό κομμάτι της Ανατολικής Μεσογείου κατά την 2η χιλιετία – ούτε μόνη και έρημη καταμεσής της «Μεγάλης Πράσινης [θάλασσας]⁵» ούτε όμως και ένα «πλωτό προάστιο» της Αιγύπτου ή της Μεσοποταμίας. Οι ισχυρές και με μακρά εξέλιξη αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές παραδόσεις, τα συστήματα γραφής⁶ και η αποκεντρωμένη κοινωνική οργάνωση φανερώσουν ότι κατά την ΕτΧ το νησί ανέπτυξε έναν δικό του ανεξάρτητο και ισχυρό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο των προνομίων και των περιορισμών ενός νησιωτικού τόπου απολάμβανε έναν μεγαλύτερο βαθμό ασφάλειας από τις ηπειρωτικές περιοχές της Ανατολής (π.χ. Van De Mieroop 2007, 67-68). Όμως η ίδια αυτή νησιωτικότητα καλούσε επιτακτικά τους Κρήτες να κινούνται διαχρονικά «προς τα έξω» για την επιβίωση και την υλική και κοινωνική τους ευημερία (Knapp 2007, 44-47).

Όταν οι τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της παραγωγής έφτασαν να απαιτούν κάτι πολύ πιο συστηματικό από σποραδικές ανταλλαγές εξωτικών πρώτων⁷ υλών άρχισε να εντείνεται και η αλληλεπίδραση, το πραγματικό *mestizaje*. Η συμβολική και η ιδεολογική μετουσίωση αυτών των επαφών είναι λογικό να μην γίνονται άμεσα ορατά στο αρχαιολογικό υλικό. Οι συνθήκες, που άρχισαν να διαμορφώνονται μάλλον από τους τελευταίους αιώνες της 3ης και ιδιαίτερος στις αρχές της 2ης χιλιετίας, έφτασαν μέχρι την ΥΕΧ για να εμφανίζουν αυτό το οικονομικό, οργανωτικό και ιδεολογικό σύστημα στην πλήρη ανάπτυξή του.

⁴ Όπως ο πέλεκυς, η Πότνια Θηρών, τα κέρατα καθοσιώσεως και μιζογενή όντα.

⁵ Vercoutter 1956.

⁶ Η Κρητική Ιερογλυφική και η Γραμμική Α μορφολογικά διαφέρουν σημαντικά από τις γραφές των γειτονικών πολιτισμών· βλ. όμως και Wiener 2013, 37· Finkelberg 1998, 267.

⁷ Όπως στον τομέα της μεταλλουργίας (βλ. Sherratt 2000, 83) ενδεχομένως και της υφαντουργίας (Betancourt 1998, 9).

Η δραστηριότητα σε εμπορικό και ιδεολογικό επίπεδο ενδεχομένως ανιχνεύεται πιο εύκολα στη σφαίρα των ελίτ. Όπως βλέπουμε όμως από το παράδειγμα της Ανατολής, οι ανταλλαγές μπορεί να εμφανίζονται συχνά ως προσφορές δώρων ανάμεσα σε ηγεμόνες που αλληλο-αποκαλούνται «αδερφοί», όμως τα αγαθά διακινούνται και στα υπόλοιπα στρώματα της κοινωνίας (Sherratt 2000, 83· Van De Mieroop 2007, 140).

Πρέπει συνεπώς να διερευνηθεί το κατά πόσον η συνολική κατανάλωση των κοινοτήτων ήταν που απαιτούσε ένα συνδυαστικό εμπόριο πρώτων υλών και εξειδικευμένης τεχνογνωσίας – και συνεπώς μια κινητικότητα οικονομική και πολιτισμική που δεν περιορίζεται μόνο στα αποθεματικά θάρρους και πόρων κάποιων που τόλμησαν και μπόρεσαν να ταξιδέψουν.

Αν και είναι νωρίς για να υποστηριχτεί μια πιο συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση, θεωρώ ότι η εξέταση αυτής της συνδιαλλαγής των κοινοτήτων της Μεσογείου της ΕτΧ στο πλαίσιο επεξεργασίας κοινών τεχνο-οικονομικών και συμβολικών κωδικών σκαριφεί ένα δυναμικό πλαίσιο για την κατανόησή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καβέθα Αλβάρ Ντε Βάκα Νούνιεθ (1995), *Ναυάγια, ένας τυχοδιώκτης στον Νέο Κόσμο*, Νίκος Πρατσίνης (μτφρ.), Στοχαστής.
- Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic (επιμ.) (2013), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York, Metropolitan Museum of Art.
- Philip P. Betancourt (1998), "Middle Minoan Objects in the Near East. The Aegean and the Orient in the Second Millennium", A. Carbet, Eric H. Cline, Diane Harris-Cline (επιμ.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, *Aegeum* 18, Université de Liège, 5-11.
- Manfried Bietak (2013), "The impact of Minoan art on Egypt and the Levant: A glimpse of palatial art from the naval base of Peru-nefer at Avaris", Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic (επιμ.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York, Metropolitan Museum of Art, 188-189.
- Vere Gordon Childe (1958), *The Dawn of European Civilization*, Νέα Υόρκη.
- Eric H. Cline (2013), "Aegean-Near East relations in the second millennium BC", Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic (επιμ.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium BC*, New York, Metropolitan Museum of Art, 26-33.
- Cynthia S. Colburn (2008), "Exotica and the Early Minoan Elite: Eastern Imports in Prepalatial Crete", *American Journal of Archaeology*, τ. 112, n. 2 (Apr., 2008), 203-224
- Janice L. Croeley (1989), *The Aegean and the East: An investigation into the transference of artistic motifs between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age*, Coronet Books.
- Mary K. Dabney (1995), "The later stages of state formation in palatial Crete", Robert Laffineur & Philip P. Betancourt (επιμ.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, *Aegeum* 12, Université de Liège, 43-47.

- Roger C. P. Doonan, Peter M. Day, and Nota Dimopoulou-Rethemiotaki (2007), "Lame excuses for emerging complexity in Early Bronze Age Crete: the metallurgical finds from Poros Katsambas and their context", Peter M. Day, Roger C. P. Doonan (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean* 7, Oxbow Books.
- Jan Driessen, Robert Laffineur, Ilse Schoep (επιμ.) (2002), *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces*, Université de Liège 2002.
- Bleda S. Düring (2010), *The Prehistory of Asia Minor: From Complex Hunter-gatherers to Early Urban Societies*, Cambridge University Press.
- Timothy Earle, Johan Ling, Claes Uhnér, Zofia Stos-Gale & Lene Melheim (2015), "The political economy and metal trade in Bronze Age Europe: understanding regional variability in terms of comparative advantages and articulations", *European Journal of Archaeology* 18(4), 633-657.
- Turan Efe (2007), "The theories of the 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III period in inland western Anatolia", *Anatolian Studies*, τ. 57, 47-64.
- Arthur J. Evans (1921), *The Palace of Minos*, vol.I, Λονδίνο.
- Marian H. Feldman (2007), "Frescoes, exotica, and the reinvention of the Northern Levantine kingdoms during the second millennium BCE.", Marlies Heinz and Marian H. Feldman (επιμ.), *Representations of Political Power: Case histories from times of change and dissolving order in the ancient Near East*, Eisenbrauns, 39-65.
- Margalit Finkelberg (1998), "Bronze Age writing: contacts between East and West", A. Carbet, Eric H. Cline, Diane Harris-Cline, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997, Aegaeum* 18, Université de Liège, 265-72.
- Noel H. Gale, Zofia Anna Stos-Gale (2007), "Cross-cultural Minoan networks and the development of metallurgy in Bronze Age Crete", Susan L. A. Niece, Duncan R. Hook, Paul T. Craddock (επιμ.), *Metals and Mines: Studies in Archaeometallurgy*, London, Archetype Publications, 103-111.
- Stephen Greenblatt, Ines Županov, Reinhard Meyer-Kalkus, Heike Paul, Pál Nyíri, Frederike Pannewick (2009), *Cultural Mobility: A Manifesto*, Cambridge University Press.
- William W. Hallo, William Kelly Simpson (1998), *The Ancient Near East: A History*, Wadsworth Publishing Company.
- Sinclair Hood (1987), *Η τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- Vasiliki Kassianidou, Arthur Bernard Knapp (2005), "Archaeometallurgy in the Mediterranean: The social context of mining, technology and trade", Emma Blake, Arthur Bernard Knapp (επιμ.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, John Wiley & Sons, 215-251.
- Arthur Bernard Knapp (1993), "Thalassocracies in Bronze Age eastern Mediterranean trade: making and breaking a myth", *World Archaeology*, 24.3, 332-347.
- Arthur Bernard Knapp (1998), "Mediterranean Bronze Age trade: distance, power and place", A. Carbet, Eric H. Cline, Diane Harris-Cline, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997, Aegaeum* 18, Université de Liège, 193-207.
- Arthur Bernard Knapp (2007), "Insularity and island Identity in the Prehistoric Mediterranean», Sophia Antoniadou, Anthony Pace (επιμ.), *Mediterranean Crossroads*, Pierides Foundation, 37-38.
- Robert Koehl (2013), "The Near Eastern Contribution to Aegean Wall Painting and Vice Versa", Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic (επιμ.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York, Metropolitan Museum of Art 170-179.
- Philip L. Kohl (2007), *The Making of Bronze Age Eurasia*, Cambridge University Press.

- Veronica McGeehan Liritzis (1988), "Seafaring, craft and cultural contact in the Aegean during the 3rd millennium BC", *International Journal of Nautical Archaeology* (1988), 17.3, 237-256.
- Sturt W. Manning, Linda Hulin (2005), "Maritime commerce and geographies of mobility in the Late Bronze Age of the Eastern Mediterranean: problematizations", Emma Blake, Arthur Bernard Knapp (επιμ.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, John Wiley & Sons, 270-302.
- Nanno Marinatos (1993), *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*, University of South Carolina Press.
- Nanno Marinatos (1995), "Divine Kingship in Minoan Crete", Paul Rehak (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean: Proceedings of a Panel Discussion Presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*, Liège, Université de Liège Service d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de la Grèce Antique.
- Nanno Marinatos (2010), *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*, University of Illinois Press.
- Sarah P. Morris (1998), "Daidalos and Kothar: the future of their relationship", A. Carbet, Eric H. Cline, Diane Harris-Cline, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, *Aegaeum* 18, Université de Liège, 282-284.
- Mark Patton (1996), *Islands in Time: Island Sociogeography and Mediterranean Prehistory*, Routledge.
- Colin Renfrew (2006), *Η ανάδυση του πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.*, Δημήτρης Κοκκώνης (μτφρ.), Αθήνα.
- Vasif Şahoğlu (2005), "The Anatolian trade network and the Izmir region during the Early Bronze Age", *Oxford Journal of Archaeology* (2005), 24.4, 339-361.
- Ilse Schoep, Peter Tomkins, Jan Driessen (επιμ.) (2012), *Back to the Beginning: Reassessing social and political complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Oxbow.
- Glenn M. Schwartz (2013), "An Amorite Global Village: Syrian-Mesopotamian Relations in the Second Millennium BC.", Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic (επιμ.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York, Metropolitan Museum of Art.
- Susan Sherratt (2000), "Circulation of metals and the end of the Bronze Age in the Eastern Mediterranean", Christopher F. E. Pare (επιμ.), *Metals Make the World Go Round: The supply and circulation of metals in Bronze Age Europe: Proceedings of a conference held at the University of Birmingham in June 1997*, Oxbow Books Limited, 82-98.
- Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew (επιμ.) (2014), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*, Oxford University Press.
- Zofia A. Stos-Gale (2011), "'Biscuits with ears': a search for the origin of the earliest oxhide ingots", Philip P. Betancourt, Susan C. Ferrence (επιμ.), *Metallurgy: Understanding How, Learning Why, Studies in Honor of James D. Muhly*, INSTAP, Academic Press, 221-229.
- Zofia A. Stos-Gale, N. H. Gale, G. R. Gilmore (1984), "Early Bronze Age Trojan metal sources and Anatolians in the Cyclades", *Oxford Journal of Archaeology*, 3.3: 23-44.
- David H. Trump (1980), *The Prehistory of the Mediterranean*, Lane Allen.
- Marc Van De Mierop (2007), *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC*, Blackwell.
- Jean Vercoutter (1956), *L'Égypte et le monde égéen préhellénique*, Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Bernard V. Wailes (1996), "Gordon Childe and the relations of production", Bernard V. Wailes (επιμ.), *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology.

- David A. Warburton (2014), "Minoan and Mycenaean religion", Lisbeth Bredholt Christensen, Olav Hammer, David Warburton (επιμ.), *The Handbook of Religions in Ancient Europe*, Routledge, 103.
- Livingston Vance Watrous (1987), "The role of the Near East in the rise of the Cretan palaces", Robin Hagg and Nano Marinatos (επιμ.), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, Stockholm, 65-70.
- Livingston Vance Watrous (1998), "Egypt and Crete in the Early Middle Bronze Age: a case of trade and cultural diffusion", A. Carbet, Eric H. Cline, Diane Harris-Cline, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, *Aegaeum* 18, Université de Liège, 19-28.
- Judith Weingarten (1990), "Three upheavals in Minoan sealing administration: Evidence for radical change", Thomas G. Palaima (επιμ.), *Aegean Seals, Sealings and Administration. Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, January 11-13, 1989*, Liège, Université de Liège Service d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de la Grèce Antique, 105-120.
- Judith Weingarten (1992), "The multiple sealing system of Minoan Crete and its possible antecedents in Anatolia", *Oxford Journal of Archaeology* (1992), 11.1, 25-37.
- Malcolm H. Wiener (2013), "Contacts: Crete, Egypt and the Near East circa 2000 BC", Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic (επιμ.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York, Metropolitan Museum of Art, 34-41.
- Malcolm H. Wiener (1991), "The nature and control of Minoan foreign trade", Noël H. Gale (επιμ.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean: Papers presented at the conference held at Rewley House, Oxford, in December 1989*, Åström, 325-350.